

церква активно використовує ЗМІ. Близько третини релігійних періодичних видань спрямовані на дитячу та молодіжну аудиторію [6, с. 10].

Отже, сьогодні в розвитку демократичних начал у суспільстві церква відіграє велику роль. Церква виступає суттєвим фактором демократизації життя суспільства на засадах християнських цінностей, формує соціально активну позицію віруючих у справі відстоювання ними своїх громадянських прав, що в кінцевому підсумку прямо служить інтересам формування й розвитку громадянського суспільства в Україні. Такими є умови, що визначають специфіку релігійного життя в сучасній Україні [7, с. 192].

Єдина проблема в єдності православних церков в Україні, що призводить до національних міжусобиць, ворожнечі і майбутньому може призвести до міжконфесійної війни. Кожен в будь-якому разі відстоюватиме свої інтереси. Христос заповідав християнам єдність, про що, зокрема свідчать такі слова: «Та не тільки за них Я благаю, а й за тих, що ради їхнього слова ввірують у Мене, щоб були всі одно: як Ти, Отче, в Мені, а Я у Тобі, щоб одно були в Нас і вони, щоб увірував світ, що Мене Ти послав» [9, Єв.Ів.22:23]. Церковні інтрижки підштовхують людей до розчарування в церкві й в самому Богові. Але не забуваймо про простих мирян, сивих священників, людей, які моляться не церкві, не патріархам і папам, а Богу, лише істинному Богу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головащенко. С. Історія Християнства/ С. Головащенко. – Київ, 1999. – 325 с.
2. Св. Апостолів. Дії апостолів. – [Електронний ресурс] <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
3. Святогорец Паисій. Алфавит духовный/ П. Святогорец. – Москва, 2009. – 429с.
4. Дзюба І. Сучасне суспільне і церковне становище в Україні / Іван Дзюба // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 3. – С. 5-12.
5. Церква в Українському суспільстві. Матеріали соціологічного дослідження / За ред. В. П. Перебенесюк. – К.: "ВП", 2004. – 52 с.
6. Решетніков. Ю. Релігія в публічній сфері: виклики і можливості / Ю. Решетніков // Людина і світ. – 2004. – № 10. – С. 8-11.
7. Виговський Л. Церква, як фактор формування громадянського суспільства в Україні / Л. Виговський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 2. С. 187-193.
8. Апостол Петро. Перше послання до Коринтян. – [Електронний ресурс]. -- <https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F>.
9. Євангеліє від Івана // Біблія. – Москва.: «Крепость», 2009. – 720 с.

Мохун Я.

Науковий керівник – проф. Алексієвець Л. М.

ЮЛІАН БАЧИНСЬКИЙ – ПОЛІТИК І ДИПЛОМАТ

Розбудова української держави, її національне і культурне відродження, а також подальший розвиток можливі за умов об'єктивного ставлення до власної історії, повернення із далекого і близького минулого багатьох подій, імен визначних людей, забутих або сфальсифікованих сторінок українського народу. До лав доволі забутих, незнаних і мало вивчених належить, зокрема, і Юліан Бачинський.

Характеризуючи Бачинського кількома словами, можна відмітити, що він був членом Української Національної Ради й керівником Надзвичайної місії УНР у (як тоді говорили) З'єднаних Держав Америки. Також існує думка, що саме його можна вважати першим послом України у США. Він був одним з когорти піонерів-ідеологів українського руху, активних діячів і засновників спочатку Русько-української радикальної партії, а потім й Української соціал-демократичної. Бачинський став першим дослідником еміграції за океаном, а його праці та думки, досі не втратили свого значення. Тема національних питань у його теоретичній публіцистиці та світогляді заслуговує окремої уваги, адже багато думок автора залишаються актуальними і на сьогоднішній день. Бачинський – політичний діяч-новатор, який випередив час. Актуальність дослідження зумовлена, в першу чергу, неналежним станом вивчення його політичної і дипломатичної діяльності.

Об'єктом дослідження є дипломатична і політична діяльність Ю. Бачинського, становлення та розвиток його поглядів на майбутнє українського народу. Предметом дослідження виступає теоретична і політична спадщина Ю. Бачинського, його діяльність як теоретика українського руху та праця не тільки на словах, а й на ділі як дипломата і політика. Джерельна база дослідження побудована, в першу чергу на першоджерелах – працях самого Бачинського, а також на публікаціях Я. Грицака, Ю. Шаповала, І. Беґея, ін.

Формування політичних поглядів Ю. Бачинського почалось ще під час навчання у другій половині 1880-х. Значний вплив на них мало спілкування з І. Франком та М. Драгомановим. З Франком Бачинський познайомився ще чотирнадцятилітнім гімназистом під час першої мандрівки українських студентів у Карпати, яку організувало і провело студентське товариство «Академічне братство». Під час подорожі між ними встановились теплі стосунки, які тривали десять років, аж до розколу в радикальній партії, поки розмови про соціалізм не розвели їх в різні боки. Із Михайлом Драгомановим Юліана Бачинського познайомила письменниця Наталія Кобринська в липні 1891 р. у Відні, коли він повертався з чеської промислової виставки в Празі разом із «Львівським Бояном» під проводом його голови В.

Шухевича [9, с. 24].

Включившись до роботи в українському русі ще гімназистом, Ю. Бачинський досить швидко посідає в ньому становище одного з лідерів «молодшого покоління», що орієнтувалося на ідеї європейської соціал-демократії. Власне це були ідеї лівого, тобто соціалістичного спрямування.

Перше покоління українських соціалістів зазнало потужного впливу марксистської теорії. «Соціалістичні ідеї, — писав пізніше І. Франко про цю епоху, — розпалювали людей до фанатизму; при тім же ті ідеї далекі були від тої критичності, які набралися пізніше. Маркс (і то лиш перший том «Капіталу») був євангелієм, а те, чого не ставало в ньому доповнювало фантазію, чуттям. Великий соціальний переворот мерещився всім на яві. Енгельс і інші західноєвропейські соціалісти пророкували його настання за 10 літ, а коли ті літа минули переносили реченець на дальших 10 літ і т.д.» [10, с. 4].

«Молоді» радикали ставали марксистами після переїзду на навчання в університетські міста – Львів, Відень, Краків, які водночас були великими промисловими центрами та осередками організаційного робітничого руху. На формування їхнього світогляду великий вплив мало розгортання соціалістичного і робітничого руху в Європі: створення Робітничої партії у Франції під проводом Ж. Геда і П. Лафарга (1890), піднесення німецької соціал-демократії в роки дії <<виняткового закону>> Бісмарка проти соціалістів (1878—1890), відродження австрійської соціал-демократії під проводом Віктора Адлера (1889) та заснування II Інтернаціоналу (1889). Відомості про ці події «молоді» радикали черпали із соціалістичних, насамперед польських і німецьких, періодичних видань, праць Ф. Лассаля, Г. Плеханова, К. Каутського, наукових робіт Ч. Дарвіна, І. Тена, Г. Спенсера та інших європейських вчених [6, с. 75].

Поглибленню їхніх знань сприяли знайомства та товариські контакти з польськими і російськими студентами-соціалістами, які приїжджали на навчання до Львова з Російської імперії. Багато із цих студентів володіли українською мовою, а деякі навіть знали напам'ять всього «Кобзаря» Шевченка чи <<Енеїду>> Котляревського. З другого боку, безпосередні зв'язки радикальної студентської молоді у Віденському університеті з сербами, болгарами, румунами, греками, наочно показали їм, яку творчу роль у національному розвитку може відіграти національна держава [9, с. 28].

«Молоді» радикали репрезентували марксистського течію в українському таборі, яка, в свою чергу, належала до європейської традиції так званого класичного марксизму. Ця традиція мала три специфічні риси. По-перше, вона не була поширена лише в Центральній і Східній Європі. По-друге «класичний марксизм» розвивався в період – з кін. XXI ст. до 30-х рр. XX ст. Більшість його представників репресовані Сталіном і Гітлером (зокрема і Бачинський, котрий фактично безслідно зник в системі ГУЛАГу). Третьою характерною рисою «класичного марксизму» була його схильність до трактувань передовсім історичних, політичних, економічних питань, на противагу до філософської тематики західноєвропейської марксистської методології [5, с. 76]. Ця спроба, що найголовніше полягала у формуванні постулату політичної самостійності України.

Таке розв'язання було якісним стрибком у розвитку ідеології українського руху, його переходу від культурно-соціальних до суто політичних цілей. У цьому плані «молоді» радикали представляли інтелектуальну течію, яка стала дещо помітнішою в суспільно-політичному житті Європи. У 1870—1918 рр. національні рухи поневолених народів еволюціонують у напрямку визнання пріоритету політичних прав. Етнокультурні критерії нації витісняються політичними, а національне самовизначення чимраз частіше отожднюють з незалежною державою. Принаймні три чинники суспільно-політичного розвитку зумовили новий характер національних рухів: опір традиційних соціальних груп наступові модернізації, поява нових нетрадиційних класів та старт під впливом урбанізації; безпрецедентний зріст міграційних процесів [8, с. 771].

Усі ці явища в тій чи іншій мірі заторкнули наприкінці XIX ст. галицьке суспільство і прискорили формування політичної свідомості «молодих» радикалів, зокрема і Ю. Бачинського. Безперечно, ці погляди відображені в основному програмному творі групи «молодих» радикалів — «Україна irredenta». У цій книзі вперше в історії українського національного руху обґрунтовано, причому на основі історичного матеріалізму, необхідність незалежності України. На основі глибокого аналізу тенденцій економічного і господарського розвитку України дослідник прийшов до висновку: «Україна для себе! От єї клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна нероздільна від Сяну до Кавказу! – От єї стяг!» [2, с. 97].

«Україна irredenta» стала найвідомішим твором Ю. Бачинського, мала значний вплив на громадську думку і особливо на молодь, передовсім студентську, яка поповнювала лави галицьких політичних партій і організацій.

Після виходу книги Ю. Бачинського та його виступу на IV з'їзді РУРП наприкінці того ж 1895 р. постулат політичної незалежності України було включено і до програми партії. Однак, в середині РУРП поступово поглиблювалися протиріччя між «молодим» і «старшим» крилом. На з'їздах і конференціях «молоді» неодноразово ставили питання про реорганізацію РУРП у соціал-демократичну партію, проте наразилися на послідовний спротив «старших» радикалів і насамперед М. Павлика. Тоді, 1899 р. соціал-демократична група вийшла з РУРП і проголосила утворення Української соціал-демократичної партії (УСДП).

У травні 1899 р. Ю. Бачинський разом із С. Вітиком і М. Ганкевичем увійшли до складу тимчасового правління новоствореної УСДП, взяв участь у її установчій конференції, яка відбулась 17 вересня 1899 р. у Робітничому домі у Львові. Конференція прийняла Гайнфельдську програму австрійської соціал-демократії, обрала керівний орган партії у складі Ю. Бачинського, І. Возняка та М. Ганкевича [9, с. 33].

Отже, після розколу у 1899 р в середині РУРП два табори утворюють нові політичні партії. Прихильники лівої ідеї, «молодші», створюють Українську соціал-демократичну партію, а праві, «старші», — Національно-демократичну партію, що стояла на ліберальних позиціях. Різницю їх не ставлення до нації та її дежавно-політичного майбутнього, а орієнтація на методи його досягнення та конкретні форми організації держави та громадського життя [5, с. 79].

Та лише у березні 1903 р. у Львові відбувся порівняно не чисельний за складом учасників I з'їзд УСДП, головними у нарадах якого стали проблеми організації. Ю. Бачинський взяв активну участь у роботі з'їзду: спочатку він запропонував регламент роботи, який було прийнято, потім працював у мандатній комісії, а на другий день роботи з'їзду виступив з доповіддю з третього питання порядку денного — «Преса, видавництва, фонди». Він вказував на слабкий, незадовільний розвиток партійної преси УСДП, запропонував реорганізувати орган партії газету «Воля» з двотижневої на тижневик, обґрунтував необхідність налагодити систематичний випуск популярних брошур для робітників і селян, у яких роз'яснити програму партії, розкрити історію соціал-демократичного руху в країні, його завдання, а також пояснити політичну і виборчу систему Австро-Угорщини, ставлення УСДП до інших партій, царської Росії тощо. Саме цю тематику слід було б, на його думку, роздрукувати найближчим часом у брошурах і якнайширше розповсюдити їх у народних масах. Бачинський вніс відповідний проект резолюції, який після обговорення в цілому було ухвалено [5, с. 81].

Однією з найболючіших соціально-економічних проблем Галичини початку ХХ ст. була масова трудова міграція. Молодій партії необхідно виробити чітку позицію на програму дій щодо цієї проблеми. Першим таким кроком, який би допоміг вирішити її, стало дослідження Ю. Бачинського української еміграції за кордоном. У 1905 р. він виїхав до Північної Америки з метою дослідження життя українських емігрантів в США та Канаді. За океаном дослідник пробув півтора роки і вже в грудні 1906 р. повернувся до Львова. Протягом наступного року два томи праці були вже готові до друку. Та через фінансові труднощі друк завершено лише у червні 1914 р. [4, с. 8]. Щодо політичного аспекту проблеми міграції, то на III з'їзді УСДП 1909 р. питання про еміграцію було включено до порядку денного. Ю. Бачинський виступив з доповіддю, яка базувалася на його ґрунтовних наукових розвідках. Він вніс проект резолюції, який передбачав створення організацій сільськогосподарських робітників для боротьби за їх економічні права.

Практично вже в умовах розколу партії, що остаточно оформився 3—4 грудня 1911 р. на IV з'їзді УСДП у Львові через розбіжності з питань тактики щодо польської соціал-демократії, Ю. Бачинський навесні-влітку 1911 р. взяв участь у виборах до австрійського парламенту як кандидат від УСДП. Слід зауважити, що «геометрія» виборчих округів Галичини була такою, що українські кандидати могли реально розраховувати на успіх лише у сільських округах, міста ж «призначалися» для поляків.

Юліан Бачинський балотувався в українському двомандатному сільському окрузі № 59 (Станіслав-повіт – Галич – Богородчани – Тисмениця – Товмач) [10, с.41]. Опинившись у ході кампанії фактично в політичній ізоляції, «молоді» українські соціал-демократи гостро відчували нестачу організаційних і фінансових ресурсів. В одному з листів ще під час кампанії Ю. Бачинський писав В. Левицькому, що шансів у нього і товаришів практично немає: «Якби було трохи більше грошей, може би то було... Подумайте собі, на такі величезні округи, як мій і його (Р. Ярославича. – прим. автора) ми дістали до тепер по 260 кор. І роби ту що з ним! Оплати з цих грошей афіші, відзови... плати залізницю...». Єдиним здобутком його кандидатства, як зазначив сам автор листа, були повсюдні великі борги, сплатити які найближчим часом перспектив він не бачив. «Але я тим не зражаюся і роблю своє даліше... Говорю і від тих промов вже-м захрип», – писав Ю. Бачинський [9, с. 42].

Як він і передбачав, результати виборів виявилися для нього невтішними. Бачинський здобув півтори тисячі голосів у першому турі (п'яте місце серед кандидатів по округу) і вибув з подальшої боротьби УСДП загалом також ці вибори прогнала, здобувши на 9 кандидатів у Галичині й Буковині лише один мандат (С. Вітик) і 4% голосів виборців, відданих за українські партії. Поразка погіршила становище партії, загострила внутрішньопартійні дискусії [5, с. 85].

Необхідно зазначити, що, незважаючи на ускладнення становища УСДП внаслідок розколу і поразки на виборах 1911 р., партія продовжувала брати активну участь в суспільно-політичному житті Галичини, причому позиція обох фракцій з більшості питань практично збігалася. Це стосувалось і питання реформи виборчої системи до галицького крайового сейму, і проблеми українського університету, і ставлення до війни, яка назрівала. Так, у червні 1912 р. обидва крила партії підтримували спільну політичну заяву трьох провідних галицько-українських партій (національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної), що закликала всю українську громадськість до рішучої боротьби за якнайшвидше створення українського університету у Львові. Від імені «молодих» заяву підписали Ю. Бачинський та В. Старосольський.

Остаточно подолати розкол партії вдалося лише 1–2 березня 1914 р. на V (об'єднавчому) з'їзді УСДП. Ю. Бачинський запропонував зміни до статуту партії, підтримані з'їздом, та був обраний до нового, єдиного виконкому, в складі якого на нього було покладено обов'язки скарбника [4, с. 87]. Керівництво партії, обране на з'їзді, формально залишалося чинним аж до 1918р

З початком Першої світової війни він прибув до Відня, де як представник УСДП у травні 1915 р. увійшов до складу ЗУР, покликаної консолідувати українські політичні сили і стати єдиною політичною репрезентацією всього українського народу на час війни. До Загальної української ради входили також делегати СВУ, національно-демократичної та радикальної партії з Галичини і Буковини. Однак того ж 1915 р. Ю. Бачинський був мобілізований для служби в одній з тилкових частин австрійської армії в угорському місті Мішкольці. Там він і перебував до кінця війни [1, с. 26].

Юліан Бачинський взяв активну участь у боротьбі за українську державність на руїнах Російської та Австро-Угорської імперії після завершення Першої світової війни та в умовах розгортання революційних подій на західноукраїнських землях.

У січні 1919 р. Рада народних міністрів ухвалила законопроект про призначення надзвичайної дипломатичної місії до США. Уряд УНР надавав їй великого значення. В поясненні до законопроекту говорилося, що «місія до Сполучених Держав буде мати надзвичайну державну вагу. Через це вона повинна бути поставлена в особливі умови щодо персонального складу і видатків на утримання» [7, с. 6]. Про значення, яке уряд УНР надавав місії до США, свідчить і той факт, що її було зараховано до першого розряду, так само як місії у Парижі, Лондоні, Берліні, Берні, Москві. Планувалося, що до складу місії увійдуть 9 чоловік: голова, три радники, секретар, два аташе і два урядовці. Проте американський уряд дав дозвіл на в'їзд лише голові комісії і секретареві. Головою спочатку призначено Є. Голицинського, але цих функцій він ніколи не виконував, бо був відкликаний і виконував обов'язки посла в Естонії. Тому у квітні 1919 р. призначено Ю. Бачинського на його місце.

Про це він дізнався, перебуваючи в тимчасовій столиці ЗУНР Станіславі. Після невдалої спроби дістатися до Києва, який уже був зайнятий більшовиками, виїхав за кордон, де наздогнав працівників місії. Після кількомісячного чекання у Відні й Копенгагені, коли Ю. Бачинський і М. Стечишин (секретар) навіть думали повертатися назад в Україну, вони, нарешті, 1 серпня 1919 р. прибули до Вашингтона [3, с. 30].

Одразу по прибутті Бачинський заявив в інтерв'ю «Народній Волі», газеті просоціалістичного Українського робітничого союзу: «Ми певні того, що Злучені Держави будуть першою демократичною державою, яка признає справедливість наших домагань» [7, с. 8]. Проте вже за кілька місяців та сама газета цитувала Бачинського, що з перших тижнів перебування в США він переконався: «українська справа в Америці стоїть дуже не добре» [7, с. 8]. Бачинський не забарився звернутися з листом до держсекретаря Роберта Лансінга, повідомивши про своє призначення, метою якого було «досягти від уряду США визнання Української Демократичної Республіки та встановити торгівельні зносини між американською і українською республіками» [3, с. 31].

Юліан Бачинський використав різні способи для досягнення цієї мети: зустрічі й переговори з американськими урядовцями, намагання залучити українську громаду в Америці для створення проукраїнського лобі, мобілізацію емігрантів та морально-політичну та матеріальну допомогу Українській державі.

27–28 вересня 1919 р. зусиллями Бачинського у Нью-Йорку було скликано нараду за участю найвпливовіших українських організацій у США [7, с. 10]. Висловивши волю 750 тис. українських емігрантів, учасники наради надіслали депешу на адресу Паризької мирної конференції, скликаної державами-переможцями у Першій світовій війні для вироблення мирних договорів із переможеними країнами. У повідомленні говорилося про визнання Директорії як найвищої законної влади на всій території УНР.

Діяльність Дипломатичної місії УНР була доволі добре висвітленою у пресі. Місія звернулася з маніфестом «До всего українського громадянства» на шпальтах американських україномовних газет, в якому повідомлялося про прагнення українського народу жити в єдиній незалежній державі. Маніфест закликав українських емігрантів в Америці зробити все можливе «для оборони рідного краю... Засада народнього самоозначення, справа демократія, будучий мир в Європі – все те склонить американського горожанина на сторону Української Народньої Республіки» [1, с. 3]. В англійській статті «Єврейські погроми на Україні та Українській Народній Республіці», опублікованій у жовтні-листопаді 1919 р. у формі листа до редакторів американських газет, Бачинський спростував звинувачення уряду УНР у причетності до єврейських погромів в Україні. Він доклав чимало зусиль для протидії організованій певними колами у США антиукраїнській кампанії, що пов'язувала розправи над євреями з Директорією УНР. Ю. Бачинський неодноразово виступав з агітаційно-просвітницькою метою на зустрічах з українськими емігрантами, які надсилали чисельні резолюції, телеграми на адресу американського уряду і Паризької мирної конференції з вимогами підтримати політичну самостійність УНР [1, с. 5].

Проте перебування Юліана Бачинського на посаді голови Дипломатичної місії УНР до США, як і взагалі її діяльність, нерідко оцінюється критично. Та все ж, найближчою до справи є загальна характеристика цього

діяча як людини і дипломата, зроблена Лонгином Цегельським : «Юліан Бачинський – це була чесна людина і «бувалець» в Америці. Написав... серйозну працю про українську еміграцію в Америці, але як організатор місії і дипломат, не вдався нам. Це не було в його вдачі»[3, с. 35].

Оцінюючи дипломатичну діяльність Бачинського, треба обов'язково врахувати, що особисто від нього як українського посла в тих умовах не залежало визнання УНР урядом США. Це було політичне питання, вирішення якого вимагало насамперед сприятливого співвідношення сил на міжнародній арені на стійкості самої УНР. Однак самостійній Україні не було місця у планах держав Антанти, а УНР виявилася нежиттєздатним державним утворенням. Тодішня офіційна Америка, незважаючи на позицію української діаспори, УНР не підтримала і не визнала. Бачинський склав повноваження голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США, що перестала існувати у травні 1921 р.

Підбиваючи підсумки революції для України, Ю. Бачинський у роботі «Большевицька революція і Українці», виданій 1925 р. рішуче відкинув спроби декого з діячів української еміграції шукати причини національної поразки виключно в діях несприятливих зовнішніх факторів. Головну причину необхідно шукати в середині самої нації, в її неготовності скористатись тим унікальним шансом, що надала історія.

«Україна ingredienta» стала найвідомішим твором Юліана Бачинського, мала значний вплив на громадську думку і особливо на молодь, передовсім студентську, яка поповнювала лави політичних партій і організацій.

Щодо дипломатичної діяльності Бачинського, вцілому, вона була активною. Адже він приділяв значні зусилля для визнання УНР урядом США. Прикладом є те, що зустрічався з найвпливовішими людьми американських кіл, опирався на українських емігрантів і діаспору. Неодноразово давав різні інтерв'ю в найпрестижніші газети США, брав участь в різних конференціях і з'їздах тобто робив все для того, щоб Україну визнали як велику державу, яка нарешті отримала право на незалежність.

Тож, на сьогодні постать та Юліана Бачинського зберігають актуальність в контексті наступних історичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Batchinski J. Memorandum to the Government of the United States on the Recognition of the Ukrainian People's Republic // Batchinski – Washington, D. C., 1920.
2. Бачинський Ю. Україна ingredienta / Юліан Бачинський. – Берлін, 1924. – 237 с.
3. Бегей І. Юліан Бачинський: з життєпису, політичної та наукової діяльності / І. Бегей. – Львів, 1998. – 51 с.
4. Винар Л. Юліан Бачинський – видатний дослідник української еміграції / Л. Винар. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1971. – 16 с.
5. Грицак Я. <<Молоді>> радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак. – Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – 92 с.
6. Кірюхін Д. Незвичний Марксизм / Д. Кірюхін. – <<День>>. – Київ. – 4 червня 2004.
7. Кравченко О. Перша Дипломатична Місія в Америці (1919–1921) / О.Кравченко // Альманах українського братського руху – Скрантон, 1994. – С. 114–126
8. Націоналізм: Антологія/Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ, 2000. – 872 с.
9. Салтовський О. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. Салтовський. – Київ, 2002. – 396 с.
10. Франко І. Переднє слово до видання Драгоманова М. Шевченко, українофіли і соціалізм / І. Франко. – Львів, 1906. – С. VI.